

DESPRE CULTELE ORIENTALE ÎN DACIA INFERIOR

(în legătură cu o monografie recentă)

DE

I. I. RUSSU

Este cunoscută și indeobște recunoscută importanța deosebită a cultelor religioase în viața individuală și în cea socială a colectivităților din lumea antică, ale căror manifestări de cult, practici-ceremonii și adorare-dăruire necondiționată din partea credincioșilor grupați în comunități au lăsat un material arheologic și epigrafic imens, de valoare calitativă excepțională. El constituie o sursă informativă prețioasă nu numai pentru studiul zeităților „în sine” și al sistemelor teologice ale antichității greco-romane în ansamblu, ci deopotrivă pentru cunoașterea structurilor etnic-demografice ale colectivităților respective, ale „credincioșilor”-adoratori, ale unor grupe social-etnice bine determinate, ca și a dezvoltării societății romane provinciale în totalitatea ei. În provincia romană Dacia — cum este știut în linii generale — religiile erau foarte numeroase și variate, aduse fiind, ca și locuitorii imigrați (armata, ocupații, administrația, toți „coloniștii”), împreună cu adoratorii și cultivatorii „ex toto orbe Romano”, adică practic vorbind din aproape toate zonele lumii mediteraneene și Orientul ocupat de armatele Romei. Pe primul plan se aflau în chip firesc și necesar zeitățile „majore” ale stăpînitorilor țării, cultele oficiale din pantheonul greco-roman, vehiculate de cuceritorii-ocupanți și de agenții lor din provinciile sudice, vestice și din Italia; alături și amestecate circulau înflorind în proporții în adevăr impresionante mai ales zeii și cultele venite de prin zonele răsăritene: Asia Mică, Pont și Iran, Siria și Egypt, ca și cele din Tracia-Moesia getică, împreună cu altele de ceva mai mică însemnătate, dar tot „barbare”-provinciale, eterogene (celtice, germanice, maure, punice-africane etc.); printre ele s-au amestecat resturi din demonii-zei agrari-htonieni și poate uranieni-solari ai băștinășilor geto-daci mai ales în spațiul rural — practici arhaice asociate și integrate în religia oficială prin asimilare și suprapunere (*interpretatio Romana*). Este inutil, prin urmare, a repeta că studiul integral și comparativ al elementelor documentare privind divinitățile și manifestările legate de culte și practicile lor constituie un aport deosebit la cunoașterea societății antice (sau măcar a unei părți determinate din ea) în provincie. Drept aceea, din cauza și în urma abundenței relative a materialului documentar disponibil (atât arheologic, cât și epigrafic), s-a acordat în ultima vreme atenție mereu sporită unor asemenea cercetări privind Dacia romană, provincie care avea o poziție specifică, singulară, s-ar putea spune chiar „privilegiată” sub raportul cronologiei și topografiei arheologice, fiind

bine încadrată în veacurile II—III între fruntariile indicate de *limes*-ul de nord și de est.

Recenta monografie arheologic-epigrafică despre *Culte orientale în Dacia Meridională* de I. Berciu (Alba Iulia) și C.C. Petolescu (București)¹ este (cum o arată și simpla conspectare a cuprinsului analitic, amplu, bine organizat) o lucrare temeinică, sistematizată după un plan modern, criteriile clare, simple, fundată pe o erudiție epigrafică-filologică și arheologică remarcabilă, cu largă orientare în toate realitățile vieții sociale a Imperiului roman și ale Daciei provincie. La atare calități interne (orinduire sistematică adecvată din partea celor doi merituoși autori), se adaugă prezentarea materială realizată într-o haină grafică deosebit de agreabilă, de o sobră eleganță, cum obișnuiește vechea casă editorială lugdunensă Brill, sub competența îndrumare prestigioasă a cunoscutului savant olandez și „Nestor” al cercetărilor de istoria religiilor antice M.J. Vermaseren.

Fără să ignoreze elementele „orientale” din provincia carpato-danubiană în ansamblu (pe care le utilizează judicios în mod paralel, analogic, chiar dacă nu peste tot integral și exhaustiv), lucrarea monografică se limitează în esență la un teritoriu cam restrâns și relativ „mai sărac” ca documentare sub raport „orientalist” din Dacia, adică la zona „extracarpatică” numită inițial de stăpînii romani între anii 119—166 *Dacia Inferior*, apoi *Malvensis*, cuprinzînd în principal Oltenia și nord-vestul Munteniei, apoi (de prin anii 160) și cursul superior (transilvănean) al râului Olt, adică zona de sud-est a Transilvaniei. Denumirea „Dacie Méridionale” adoptată de harnicii autori nu se impune cu necesitatea și puterea evidenței, nu pare integral justă, prin faptul că jumătatea sudică a Banatului roman (aparținînd Daciei Superior, mai tîrziu *Apulensis*) se află pe aceeași paralelă cu jumătatea de mieznoapte a Olteniei, adică cu o bună parte din acea „Dacie Méridionale” adoptată de autorii monografiei. Mai potrivită va fi fost menținerea termenului vechi, „consacrat” *Dacia Inferior* (sau „extracarpatică”). Oricum ar fi considerate aceste fapte și situații în etapele de evoluție a organizării teritorial-administrative-militare a Daciei, monografia istorico-arheologic-epigrafică asupra „religiilor orientale în Dacia Meridională” se axează pe linia problemelor majore ale istoriografiei actuale a imperiului și a întregii antichități greco-romane.

Prezentarea grafică și ilustrativă agreabilă și modernă, armonioasă, stilul simplu, de o limpezime elegantă a cărții despre cultele orientale în

¹ ION BERCIU și CONSTANTIN C. PETOLESCU, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale* (avec un frontispice, une carte et 32 planches), Leiden, E. J. Brill, 1976, 71 pagini text, în 8° (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, tome 54°).

Cuprins: Avant-propos p. IX; Abréviations XI; Bibliographie des monuments XIII; I. LES CULTES p. 1—24, Cultes d'Asie Mineure 3, Cultes égyptiens 5, Cultes syriens 8, Le culte mithriaque 14, Le gnosticisme 20, Éléments orientaux dans la Dacie Méridionale 21; II. CATALOGUE p. 25—59, Divinités d'Asie Mineure 27, Divinités égyptiennes 30, Divinités syriennes 35, Monuments mithriaques 40, Gemmes gnostiques 59; INDEX p. 61—68 (1. Nomina virorum et mulierum, 2. Dicux, déesses et choses religieuses, 3. Corps de troupes; grades et particularités militaires, 4. Noms géographiques, 5. Auteurs, 6. Tables de correspondances bibliographiques, 7. Musées et collections, 8. Catégories des monuments); Liste des planches p. 69—71; PLANCHES I—XXXII; harta schematică a răspîndirii monumentelor arheologice și epigrafice „orientale” în Oltenia.

Oltenia romană fac lectura plăcută, atractivă, profitabilă — firese la un instrument de informare și de lucru deosebit de util și binevenit. Este știut însă că lucrările de erudiție și interpretare istoric-arheologică (inclusiv repertoriile și documentarea) foarte greu și rar pot fi considerate ca definitive și absolut complete, fiind în chip firese susceptibile de îmbunătățiri și rectificări, mai ales în compartimente ale cercetării și erudiției (cum este Dacia), în continuă amplificare a informației cu diferențierea criteriilor științifice. O privire ceva mai atentă a expunerii, catalogului și indicilor (a tuturor paginilor cărții), confruntarea cu documentarea și bibliografia mai veche sau recentă în legătură cu „religiile orientale în Dacia Meridională” prilejuiesc câteva observații, rectificări și adăugiri, unele de amănunt, nesemnificative la prima vedere și chiar neglijabile, ca : nepotriviri de citate, repetări și dezacorduri, cite un „lapsus” de limbă franceză și alte amănunte neconforme ce pot fi remediate majoritatea cu ușurință². Alte serii aparțin însă unei categorii mai importante, cerându-se a fi rectificate și aduse „la zi” întrucît unele implică lacune mai puțin neglijabile, cum sînt cele ce urmează.

I. CULTELE, p. 3, nota 1 „*RE XXI*” este *RE XI*; — p. 5, la bibliografia generală asupra cultelor egiptene putea fi menționată o bună lucrare mai veche : W. Drexler, *Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Leipzig, 1890, dar și una recentă : *Sylogae inscriptionum religionis Isiacae et Serapiacae*, collegit Ladislaus Vidman, Berlin, 1969 (care conține o singură referință la teritoriul Olteniei : nr. 680 din Romula-Malva, CIL, III, 1 590 a = 8 029 *Placida regina* ; cf. recenzia din AIIA, 18, 1975, p. 415—420, cu observații despre cultul celor două zei-tăți în Dacia și bibliografie) ; — p. 8 altarul votiv (stelă ?) din Porolissum cu *Dea Syria* (Dacia, 7—8, 1941 p. 325, nr. 6 = AnnÉp, 50, 1944) e reproduis în fotografie și desen cu lectura rectificată în AIIA, 18, 1975, p. 62 ; — nota 24 „RE 3. Hbb.„, 1895”, iar la nota 25 „RE, IV” trebuie uniformizat sistemul de citare după al doilea formular ; — p. 11, în legătură cu textul epigrafic CIL, III, 14 490 (în catalog nr. 25) se observă „l’auteur de la dédicace est un *centurio legionis* et, ainsi qu’il est connu, aucune légion n’a stationné durant cette période à Sucidava, ni dans la Dacie Inférieure en général. En revanche, après l’abandon de la Dacie par l’empereur Aurélien, Sucidava a été maintenue comme un avant-poste de l’empire au nord du Danube et un *praefectus legionis V Macedonicae* y avait son

² De ex. la *Abréviations* p. XI „AUS” trebuie plasat mai jos cu cinci rînduri, alfabetic ; abrevieri din p. XI—XII se repetă la „bibliographie des monuments”, ca „MIR *Monumente inedite din Romula*, Vălenii de Munte, I—II, 1938—1940” lăsînd impresia că ar fi o carte în două volume ; dar este un „extras” : la p. XV apare „Tudor, Dumitru, *Monumente inedite din Romula*, dans BCMI - - - (à part, *Monumente inedite din Romula*, I 1938), - - - II, 1940” ; la fel OR¹, OR², OR³ = p. XVI. Alte nepotriviri de citate, repetări ori cite un „lapsus” de franceză nu par a fi de atribuit autorilor : pagina XII se scrie nu „klassischen”, ci „classischen” ; p. XIII trebuie rectificat : arheologie : „Istrati, Constantin, apud N. Densusianu, *Dacia preistorică*, Bucarest, 1913” este echivoc sensul acestei trimiteri *apud* (?) ; C. Istrati era medic de mare prestigiu, iar Nicolae Densusianu istoriograf medievist meritoriu ; p. XV se scrie „Serta Kazaroviana” ; p. 12 „unc inscription”, p. 13 „les soldats”, p. 20 „lieu de l’invention” mai bine ar fi „de la découverte”, p. 21 „premières”, p. 36 „un autel esquissé”, primul e nu are „accent” în exécutées, p. 41 în secolul al XIX-lea se scria „Mittheilungen”, p. 42 marelle centru elvețian se scrie „Genève”, iar la p. 43 „une reproduction”. Asemenea mărunțișuri dactilo- sau poligrafice cronate par să fie de atribuit integral tiparîței neerlandeze.

siège. Ainsi donc, l'inscription de Sucidava peut-être attribuée à un centurion de la Ve légion Macedonica, de la fin du IIIe siècle ou du début du siècle suivant . . ."; ideea este ingenioasă, ispititoare, dar nu trebuie uitat că în teritoriul Olteniei romane (ca și al Daciei în general) se găsesc inscripții (votive, onorare, funerare) puse de militari activi din legiuni ce n-au staționat în punctele respective unde s-au aflat epigrafele lor (de ex. : *Maecius Domitius centurio leg. V Mac.* la Drobeta, RM, 3, 1966, p. 205; *Iulius Strato centurio leg. IV*, CIL, III, 14 484; *Titius Ianuarius centurio frum.*, BCMI, 1939, p. 153; la Romula; *Ael. Candidinus tesseraarius leg. XIII G.* CIL, III, 8 034); — p. 12, în inscripția votivă AnnÉp, 1903, 65 a fost citit [*I*]ovi *Turmasgadi*, dar pe piatră (Muz. Deva) se vede complet *IOVI TVRMASGADI*; — nota 55 „*Turmasgad*, dans RE, Suppl. (1948), coll. 1392—3” este de fapt RE VII A [zweite Reihe] (1948); — p. 20 se citează „RM, 1972, 4, p. 346—347”, iar la p. 37 discordant „RM, 3, 1974, p. 62” în care cifrele 4 și 3 pretează la echivoc (volum, fascicol?); — p. 21 inscripția cu „la femme sémite *Laudice Syra*, originaire de *Philadelphia*, et son époux *Claudius Hera*” se află și la Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferior*, București, 1942, p. 26, fig. 11; — p. 22, nota 101 „pour les *Suri negotiatores* en Dacie, voir CIL, III, 7 761 (Apulum), 7 915 (Ulpija Traiana)”, dar există și o însemnare mai explicită în ActaMN, 6, 1969, p. 180, unde se adaugă altă atestare a lui Gaius Gaianus din CIL, III, 1 431, ca și un syrian negustor din Porolissum la Traiana Augusta (Stara Zagora), *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (ed. G. Mihailov), Sofia, III, nr. 1 590 cu un mic comentariu în *Apulum*, 14, 1976, p. 446; — p. 23, în legătură cu importanta unitate auxiliară *Numerus Surorum sagittariorum* la Romula-Malva, nu poate fi ignorat studiul agerului epigrafist germano-nord-american M.P. Speidel (Honolulu), din Dacia, N.S., 17, 1973, p. 169—177 : *Numerus Surorum Malvensium* (cu acest nume și epitet geografic într-o inscripție din nord-vestul Africii, lectură rectificată în 1971 de Speidel); iar în legătură cu *Claudius Montanus, im[m]unis* din epitaful *D M, Claudia Amba vix(it) annos XX, fecit in Dacia a(nnos) V, Cl. Montanus imm(unis) ex N(umero) Surorum pater*, CIL, III, 1 595 = 8 032 (textul și la Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 32, nr. 27) de relevat antroponimul (cognomen) neroman *Amba* ce ar putea fi semit-syrian ori chiar celtic (?).

II. CATALOG, p. 36 și 37 „*courroie (balteus)*”, dar echivalentul francez ales nu este corespunzător, căci lat. *balteus* se redă prin „ceinturon, ceinture”; — p. 38 „la double hache (*bipennis*)” dubla consoană se plasează invers, cuvântul latinesc se scrie *bipennis* (compus din *bis* și *penna*); — p. 39 „CIL, III, 2 027” este de fapt CIL, III, 8 027; — p. 42, între nr. 29 și 30 la Drobeta este posibilă și necesară intercalarea unui „addendum”: o piesă echivocă publicată de Bărcăcilă astfel „5. Mic fragment de *baso-relief* votiv (fig. 51) din marmură albă, găsit în Castrul Drubeta, de dimensiunile 11 × 10 × 2 cm; e numai colțul stîng de jos, nelăsînd posibilitatea de a reconstitui figurația. În schimb se păstrează din inscripție :

D E · S · A V R . . .
V · L.

adică : *De S(uo) Aur[elius] . . .*, *V(otum) l(ibens) [S(olvit)]*, AO, 13, 1934, nr. 71—73, p. 106 (textul redat de D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. III,

București, 1968, p. 486, nr. 26); dar observarea ceva mai atentă a fragmentului arată resturi din scena centrală a reliefulor mitriace, „tauroctonia”: un picior din spate al animalului sacrificat și posibil piciorul drept al zeului sacrificator (fig. 1); în atare caz, literele „abrevieri” *DE S* nu se citesc „*De s(uo)*”, nici eventual „*De(ae) S(yriae)*” ori „*De(o) S(ilvano)*”, ci *De(o) S(oli)*, *Aur[elius* - - -] */v(otum) l(ibens) [m(erito) s(olvit)]?*; — p. 43, nr. 32 „fragment de statue (acéphale) en marbre, pl. XXII” indicație eronată, piesa este în pl. XXVI; — p. 44 lectura inscripției nr. 33 poate fi „ameliorată” după fotografie unde se vede jumătate din litera O, deci [*S*]oli și o parte din A, deci [*M*]arinus; — p. 47, nr. 39 întregirea fragmentului epigrafic nu e satisfăcătoare ca schemă și sintaxă epigrafică, pentru că formula *Phoebus eius* arată că în construcția lui gramaticală înainte de antroponimul *Phoebus* se afla numele patronului

său (ca de ex. CIL, III, 7 637, din Sic, jud. Cluj, *Silvano sacrum pro sal(ute) Cl(audi) Rufini Myro eiusdem (servus?)* Muz. Cluj-Napoca; 1 110 - - - *Euthices eorum lib(ertus)* la Apulum); p. 54, nr. 57 numele dedicantului din altarul votiv descoperit la Sfîntești (loc secundar) *Ael(ius) Firmus* este sigur *AEL(ius) ETERNAL(is)*, clar în fotografie (StCl, 9, 1967, fig. 9; verificat pe piatra epigrafică la Institutul de arheologie, București); — p. 54—55 *Posphorus* corect este *Phosphorus*, chiar dacă în texte epigrafice apare scris uneori în forma *Posph-*.

III. INDEX este amplu, amănunțit, diversificat; unele date și elemente rămîn de rectificat ori de eliminat, ca: p. 61 „*Aelius Firmus*” lectură superficială a primului editor al inscripției, corect fiind *Ael(ius) (A)Eternalis* (cum s-a remarcat mai sus); — „*Iulianus Maximus*” este *Iulianus Maximinus*; p. 62 „*Posphorus*” este preferabil *Phosphorus*; *umbillicus terrae* se scrie cu un singur *-l-* (cum este imprimat corect la p. 42); p. 63 numele geografic „*Pinum 52*” nu se află la acest număr de piesă, ci la 53, fiind un „toponim” fictiv; p. 64 autorii moderni se citează și cu prenume, ca „*Benzinger 8*” este *Benzinger I*.

La p. 65—67 este dată o „table de correspondance bibliographique” (care de fapt nu ține de INDEX) cu câteva discordanțe: „corespondențele” se fac pentru periodice, colecții de documente, cărți (volume) deosebite, nu pentru autori de articole apărute în reviste (ca „*Al. Bărcăcilă, AO, 13, 1934, 71—73, p. 100—101*”, „*Idem, BCMI, XXX, 1937, 93, p. 132*”, „*C.C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 79—80*” etc.); suficient și necesar era a pune revistele în ordine alfabetică și cronologică indicînd corespondența dintre pagina (numărul) vechii publicații și noul repertoriu.

Fig. 1. Drobeta Turnu Severin. Relief mitriac (fragment), cu inscripție. Desen după fotografia din Arhivele Olteniei, 13, 1934, p. 106.

Notele marginale de mai sus (aducînd mici rectificări, remedieri, amplificări necesare ori posibile) nu afectează valoarea științifică fundamentală a monografiei arheologice-epigrafice privind religiile orientale din teritoriul Olteniei romane, ci urmăresc, natural, să contribuie la ameliorarea calității și bogăției unei lucrări meritorii. În acest context e bine a semna din nou necesitatea generală a unei sporite și permanente vigilențe prealabile la citate și control riguros, multilateral, în munca de corectare poligrafică; controlul nu a fost și nu este niciodată de prisos, ci poate să fie adesea binevenit și eficient. Pe lângă un regret firesc de a constata caracterul regional al monografiei publicate de I. Berciu și C.C. Petolescu, limitată — fără o justificare obiectivă valabilă — la numai o parte (cea sud-estică) a unui mare tot care a fost provincia romană Dacia, se cuvine a transmite autorilor nu numai cuvenitele felicitări (meritate din plin și de ilustrul „patron” științific olandez M.J. Vermaseren) pentru cît au realizat prin frumoasa lor carte (contribuind la sporirea bibliografiei istorice și totodată la creșterea prestigiului științei românești peste hotare), dar și sugestia de a nu se mulțumi cu succesele regionale și locale, ci de a extinde munca asupra întregii provincii nord-dunărene. Autorii monografiei din 1976 sînt cei mai indicați și competenți să elaboreze după aceleași criterii și metodă (documentare, analiză, descriere, interpretare-valorificare social-istorică), în lumina experienței dobîndite, o lucrare monografică *i n t e g r a l ă* asupra cultelor zis orientale în Dacia romană, contribuind în măsură substanțială la elucidarea procesului dezvoltării societății și a romanismului pe meleagurile daco-getice din stînga Dunării de Jos.

SUR LES CULTES ORIENTAUX DANS LA DACIE INFÉRIEURE

(RÉSUMÉ)

En relevant tout d'abord l'importance de l'histoire des religions pour la connaissance des structures et de l'évolution démographique de l'Empire romain et de l'Antiquité dans son ensemble, on constate que telle observation de nature générale est valable particulièrement pour la province romaine de Dacie, étant donné que la documentation archéologique et épigraphique concernant les cultes et leurs croyants y sont relativement de beaucoup plus riches que pour les autres aspects de la vie de province. En Dacie les religions orientales ont connu un essor et une popularité remarquables; par conséquent, elles ont fait l'objet de nombreuses recherches partielles, dont la plus ample et importante est la récente monographie de I. Berciu et C.C. Petolescu pour la Dacie Méridionale (titre et contenu complets du livre: supra, note 1), qu'on soumet à une analyse critique en y relevant quelques lacunes et erreurs, mais aussi les qualités et l'utilité du volume, rédigé en français et édité en des conditions graphiques exceptionnelles sous l'égide du prestigieux historien des religions et maître de l'école hollandaise M. J. Vermaseren.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Drobeta Turnu Severin. Relief mithriaque (fragment) avec inscription. Dessin: d'après la photographie des Arhivele Olteniei 13, 1934, p. 106.